

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України
Соціологія права як наука

Анотація: У статті соціології права розглядається як окрема юридична наука. Автор визначає, що соціологія права вивчає відносини, які виникають у суспільстві у зв'язку із реалізацією права, функціонування влади, у першу чергу держави, поведінкою людини.

Ключові слова: соціологія права, суспільство, соціум, людина, влада, держава, місцеве самоврядування, «гілки» влади, духовна влада, державна влада, влада капіталу, «четверта» влада, законодавча влада, виконавча влада, судова влада, атестаційна влада, контрольна влада, суспільна мораль, етичні кодекси, громадянське суспільство, національна ідея, Моральний імператив, праворозуміння, глобальне громадянське суспільство.

Аннотація: В статье социология права рассматривается в качестве отдельной юридической науки. Автор определяет, что социология права изучает отношения, которые возникают в обществе в связи с реализацией права, функционирования власти, в первую очередь государства, поведением человека.

Ключевые слова: социология права, общество, социум, личность, власть, государство, местное самоуправление, «ветви» власти, духовная власть, государственная власть, власть капитала, «четвертая» власть, законодательная власть, исполнительная власть, судебная власть, аттестационная власть, контрольная власть, общественная мораль, этические кодексы, гражданское общество, национальная идея, Моральный императив, правопонимание, глобальное гражданское общество.

Annotation: In the article sociology of law is considered to be a separate law science. The author defines the object of the sociology of law as public relations connected with the realization of law, functioning of the authority, mainly – state authorities, human behavior.

Key words: sociology of law, society, socium, personality, power, state, local self-government, “branches” of government, spiritual authority, public authorities, funds’ authority, “forth” authority, executive power, legislative power, judicial power, attestation authority, controlling authority, public morals, ethic codes, civil society, national idea, moral imperative, understanding of law, global civil society.

Сучасний світ зазнає швидких якісних змін, які визначають особливості заміни постіндустріального суспільства на постіндустріальне інформаційне суспільство стандартизованого життя. Світ, утворений внаслідок цих змін, є основним об'єктом соціології¹. Термін «соціологія», запропонований визначним французьким вченим Огюстом Контом є похідним від таких двох слів, як латинське «societas», що в перекладі означає суспільство, та грецьке logos, яке перекладається як вчення.

Найбільш зримим проявом і показником сучасних трансформаційних процесів, що відбуваються у світі та охопили усі сфери суспільного життя, є глобалізація. Термін “глобалізація” у сучасному суспільствознавстві використовується для позначення одночасно процесу і результату розвитку певних тенденцій світової цивілізації і розглядається в останні роки як чи не найяскравіша характеристика розвитку сучасного світу. Одна із важливих

¹ Соціологія права: Навчальний посібник /Джужа О.М., Кириченко І.Г., Ковальський В.С., Корецький С. М. та ін.; За заг. ред. проф. Джузи О.М. – К.: ЮрінкомІнтер, 2004. – с.5.

ознак глобалізації - утвердження неоліберальної стратегії як в економічній політиці², так і у політико-правових доктринах сучасності, які лягають в основу праворозуміння, правотворчості та моделювання держави.

Дійсно, важко не помітити, що особливість нинішнього етапу розвитку сучасної цивілізації полягає не тільки в тому, що постіндустріальну добу змінює інформаційна епоха, але і в тому, що процес бурхливих та стрімких змін охопив, крім економічної, ще й політичну, соціокультурну та духовну сфери³. За цих умов право – динамічне соціальне явище, яскравий феномен та незаперечна цінність сучасної людської цивілізації – так само переживає складний період трансформації, обумовлений значними змінами у розвитку суспільства, початком формування нового типу світового співтовариства, а також формуванням нового типу особистості з притаманним їй типом правосвідомості, світоглядними та ментальними настановами тощо⁴.

Саме ці проблеми стали предметом вивчення соціології права як науки, що вивчає суспільні відносини, які виникають у рамках, позначених такими «точками»: суспільство, право, влада (держава), людина. Разом з тим, соціологія права як наука не обмежується названими проблемами, а включає дослідження ще й таких елементів, як мораль, релігія, національна ідея, які в рамках площини, позначеної згаданими точками, визначають особливості суспільних відносин. Тому спробуємо розглянути соціолого-правовий зміст кожного із позначених вище параметрів, які дозволяють виокремлювати соціологію права як окрему науку.

Суспільство – історично укладена форма життєдіяльності людей, цілісність, яка включає людину і довкілля, соціоекосистема, що об'єднує людей, живу і неживу природу, рукотворну та недоторкану природу на певному історичному етапі розвитку цивілізації на основі духовної, металної єдності.

Сучасне суспільство перестало бути обмеженим кордонами і перетворилося у глобальне громадянське суспільство. Громадянське суспільство є протилежністю суспільству традиційному. Останнє будувалося на поляризації влади і народу, концентрації влади в рамках родових відносин, ототожненні владних відносин і відносин власності, спадковому корпоративізму і визначеності статусу членів цього суспільства. Громадянське суспільство як результатом європейсько-американського розвитку засноване на ліберальній ідеології, в основі якої плюралізм, самовизначення особистості, підпорядкованість влади інтересам людини, формування правової держави. Відповідно до ліберального підходу до глобального громадянського суспільства, суспільне життя засноване на відношеннях обміну, люди зустрічаються для здійснення цих обмінів.

² Никонов В. Государство и глобализация. 22 тезиса // Интернет-сайт Фонда “Политика”.

³ Костицький В. Закон перманентної концентрації капіталу: економічна історія та українські реалії. - К.: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. – С. 3.

⁴ Костицький В.В. Проблеми ренесансу в сучасній теорії права. - Малийц і середній бізнес. - 2009, № 1-2, - с.3-10.

Відповідно до інших концепцій, громадянське суспільство - простір, де суспільне і приватне більш тісно переплетені. Відповідно до цієї концепції "суспільна сфера" дає легітимний форум для колективних переговорів у відношенні того, що вважати прийнятними компонентами особистої ідентичності в приватному житті.

Глобальне громадянське суспільство - система ідей, цінностей, інститутів, організацій, корпорацій, громадян, що діють або охоплюючи національні (традиційні) суспільства на засадах зазначених вище ідей і цінностей, або поза національними суспільствами, політиками і економіками.

Утворення глобального громадянського суспільства відносимо до 1990-х років і було викликано такими причинами, як усвідомленням вразливості сучасної цивілізації, сформованим екологічними рухами і рухами за мир. Важливість деяких міжнародних проблем (наприклад, охорона навколишнього природного середовища) приводить до появи суспільних акторів, що вимагають міжнародного колективного управління цими проблемами силами національних урядів.

Другою причиною виникнення глобального громадянського суспільства є визнанням необхідності єдності світу після розпаду комуністичної системи на засадах поширення нового світового порядку, правової держави, верховенства права, примату прав і свобод людини по відношенню до влади, розвитку демократії і демократичних цінностей.

Глобальне громадянське суспільство обмежене в просторі. Існують регіони, де громадянське суспільство відсутнє і може розвиватися тільки в підпіллі.

Ідея глобального громадянського суспільства виникає в результаті розвитку концепцій світового громадянства, міжнародного співтовариства, світового суспільства. Глобальне громадянське суспільство розвивається об'єктивно, але існує, коли група держав, усвідомлюючи деякі спільні інтереси і цінності, формує суспільство в тому сенсі, що вони усвідомлять себе зв'язаними загальним набором правил у взаємовідносинах один з одним. І. Кант говорив про виникнення права світового громадянства (*jus cosmopoliticum*), що з'єднує громадян і держави у вищу республіканську співдружність держав - універсальне громадянське суспільство.

Глобальне громадянське суспільство - двохрівненне, охоплює і національні громадянські суспільства, і єдине соціалізоване докільця та міжнародну спільноту на засадах нових ідей і цінностей. Одна із ознак глобального громадянського суспільства – світове громадянство, виникнення якого обумовлене перш за все розвитком міжнародних комунікацій, зв'язку, Інтернет.

Поширення глобалізаційних процесів не означає нівелювання національних процесів, оскільки вони також будуються на національній ідеї, менталітеті, моралі, традиціях і цінностях.

Українська національна ідея є інтегруючою суспільство ідея, зумовлена й тим, що випробувані світовим співтовариством найбільш

вагомі її чинники – держава, церква, національна система освіти і виховання – в Україні самі перебувають на стадії становлення чи оновлення.

До дослідження національної ідеї зверталось чимало вчених і громадських діячів України. Більшість із них у цю ідею вкладали, як правило, державницький зміст, тобто тісно пов'язували її із національним відродженням, здобуттям Україною незалежності та побудовою української держави.

М. Драгоманов відзначав, що впродовж своєї багатовікової історії Україна була і є невід'ємною частиною європейського світу, а до скорочення відстані між Україною і європейськими народами може привести свідомо діяльність української еліти у тісній єдності з широкими народними масами. В. Липинський вважав, що шлях до нації пролягає через державу, без якої немає нації, тому він прагнув відродження української нації.

М. Грушевський довів, що українська ідея формувалася у нашого народу від часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства і далі через епоху козацтва і Гетьманату до Української революції. На думку В. Винниченка ідея незалежної української держави не була реалізована через незрілість українського суспільства, його непередготовленість до революційних перетворень та відсутність єдності в питаннях соціальних і національних.

Відомо, що однією з особливостей національної ідеї є її постійна трансформація. Відтворюючись щораз у нових поколіннях українців на кожному історичному етапі національного розвитку (національно-визвольного руху, духовно-культурного відродження, державотворення, формування політичної нації) вона набувала іншого спрямування і наповнювалася новим змістом. Узагальнюючи наявні теоретичні доробки вітчизняних дослідників можна стверджувати, що національна ідея – це своєрідна національна мета, яка об'єднує особистості (людей) у народ, інтегрує і гармонізує інтереси нації, усіх її представників – політичних сил, політичних партій, етнічних груп та релігійних конфесій. На загал можна сказати, що національна ідея є тією цементуючою основою, яка творить із індивідів громадянське суспільство, що і є предметом вивчення соціології права.

Для соціології права «важливе» дослідження не тільки суспільства у цілому або людини (особи), але й складових громадянського суспільства – політичних партій і громадських організацій, корпорацій та інших суспільних груп у їх взаємодії в рамках суспільних правових відносин у системі формування і реалізації влади, а також самого права як суспільного явища, що «живе» у цій системі.

Пробуючи відповісти на питання, чим є сьогодні право, відразу зазначимо, що, як феномен суспільного розвитку, право не може бути визначене через єдине поняття з допомогою методологічних підходів, запропонованих якоюсь із сучасних теоретичних шкіл. Згадаємо, що

Б.О. Кістяківський називав право бінарним маючи на увазі множинність поняття права. Як складний суспільний витвір право може бути зрозумілим і поясненим щонайменше через ряд його визначень.

Право є міра добра і зла. Тому право не тільки взаємоз'язане з мораллю, але й є глибоко моральним. Неморальний закон не є правовим, підриває устої влади, не є правом.

Перш за все, право є моральним імперативом, в основі якого лежить Божественна воля і який визнаний, санкціонований державою та забезпечується нею. Аморальний закон приречений на суспільний негативізм, громадський осуд. Він не виконує однієї з основних функцій права – не формує правового порядку. Право, як свідчить древня римська приказка, є мірою добра і справедливості.

Саме моральний зміст визначає право як суспільне явище. Мораль – це система етичних цінностей, норм і правил поведінки особи, професійної групи або спільноти, політичної партії або громадської організації, суспільної групи чи класу. Мораль – мораль одна із форм суспільної свідомості, ієрархічно упорядкована система загальноприйнятних у соціумі цінностей. З другого боку, мораль – система поглядів, норм, уявлень і оцінок, які регулюють суспільне життя та поведінку людини, регулятор суспільних відносин.

Суспільна мораль на відміну від індивідуальної, групової чи корпоративної моралі є феноменом вищого порядку. Це система цінностей та норм і правил поведінки, які визнаються усім суспільством або його переважною більшістю. На відміну від індивідуальної або групової моралі суспільна мораль є результатом загальносуспільного мовчазного консенсусу, результатом якого є визнання того, що є добром чи злом, чесним чи нечесним, справедливим чи несправедливим, прийнятним чи неприйнятним. Такі норми і уявлення «народжуються» і «живуть» у народі у вигляді традицій, ціннісних установок, загальноприйнятних правил, етичних імперативів.

Протягом десятиліть американський психолог Лоуренс Колберг разом зі своїми колегами вивчав проблему рівня морального розвитку людини. Результати щонайменше двадцяти досліджень дозволили зробити певні висновки. Коли людина приймає рішення про вчинок, оцінює свою поведінку як погану або добру, то може використовувати різні аргументи: “за це покарають (заохотять)”, “він мені зробив погано, і я відплачу йому тим же”, “мене перестануть поважати”, “це справедливо, всі поведуться таким же чином”, “я перестану поважати себе, якщо вчиню саме так”, тощо. Виокремленні в дослідженнях Л. Колберга три рівні і шість ступенів морального розвитку відповідають біблійним уявленням про орієнтацію людини на страх, сором і совість⁵.

⁵ http://www.kyivsta.gov.ua/news/2008/08/0821_1.htm - Проблема звільнення українського інформаційного простору від навали сцен жахів, насильства, жорстокості - одна

Держава не може втручатися у суспільну мораль. Її завдання полягає у іншому, а саме у здійсненні діяльності органами державної влади і місцевого самоврядування, у тому числі за участю громадських організацій, спрямованої на реалізацію заходів профілактичного і просвітницького характеру, популяризації етичних цінностей, духовних і культурних надбань українського суспільства, попередження і недопущення виробництва і розповсюдження продукції та показу видовищних заходів, які завдають шкоди суспільній моралі, регулювання виробництва і розповсюдження продукції сексуального та еротичного характеру, продукції, що містить елементи насильства та жорстокості, показу видовищних заходів еротичного характеру, тобто, завдання держави полягає в урівноважуванні прав членів суспільства.

На відміну від суспільної моралі етика є наукою про мораль, а етичні правила і стандарти - нормативним вираженням моралі, системою правил і нормативів для корпоративних груп і об'єднань, які разом не творять суспільної моралі, а тільки узгоджуються з нею. Тому маємо або прийняті у формі нормативних документів корпоративного саморегулювання етичні кодекси лікарів, журналістів, суддів, або загальноприйнятні етичні стандарти професійного чи громадського середовища - юридичної етики, побутової етики та етикету.

Право, як і мораль, також є суспільною цінністю, надбанням духовної культури суспільства, а, з другого боку, регулятором суспільних відносин. За правом, вираженим у нормативному правовому акті, а тим паче у законі, стоїть державний примус. Таке розуміння права невідривне від нормативного бачення права. Право – один із видів соціальних норм поряд із нормами моралі, етичними і естетичними нормами, технічними нормами, звичаями, традиціями і обрядами. Право – це особливі норми і правила людської поведінки, які характеризуються формалізованістю та загальнообов'язковістю.

Ще одне. Право містить сукупність норм, яка побудована за ієрархічною структурою, що визначає особливості суспільного життя, поведінки індивіда та функціонування механізму держави. У такому розумінні право є системою норм і правил поведінки, системою права. Система права включає галузі права та інститути права. Системність – закон „життя” права. Руйнування системності означає „смерть” права.

Попередні роздуми щодо розуміння права невідривно пов'язані із ще одним його визначенням: право є легітимізованим інтересом, результатом компромісу суспільних еліт, вираженого у партійних та корпоративних позиціях, концентрованого у правовій нормі, часто ухваленій законодавчим органом.

Саме тут закладений договірний зміст права сучасного суспільства, що не відкидає можливості розгляду права як результату договору народу та держави (Суспільного Договору), матеріалізованого у першу чергу у конституції країни. Таким чином, право є Суспільним договором.

Наступне визначення права полягає у визнанні значимості державного веління, концентрованої у нормі права волі держави (пануючих у ній класів чи соціальних груп), яка забезпечується, санкціонується, гарантується і забезпечується державою. Воля забезпечує загальнообов'язковість правової норми, є джерелом формування мотивації поведінки особи.

Нарешті, право – це сукупність усіх правових явищ суспільства, яку ми називаємо правовою системою. За місцем і роллю закону, джерелами права, значенням судового рішення у розвитку права знаємо романо-германську сім'ю правових систем, сім'ю правових систем загального права, а також релігійні правові системи та зникаючу соціалістичну правову систему⁶.

Ще одне розуміння права пов'язане із соціумом. Як соціальне явище право знаходить свій вияв у суспільних відносинах. Право „живе” доки воно застосовується суспільством і твориться ним. Право включає як державно-владні веління, так і норми звичаєвого права, традиції, моральні норми. Суспільне життя регулюється не тільки правовими нормами, але й неправом, тобто силою звички, модою, пережитками, ціннісними установами особи. Результатом правового життя тут є правова культура суспільства. Отже, право є феномен сучасної цивілізації, створений соціумом в рамках Морального імперативу добра і справедливості, вищих законів (Божественних, космічних, як про це зазначено у роботах ряду вчених), за якими людина, створена за праобразом Божим, наділена талантом і правом на творчість.

Право є не результатом сліпого наслідування вищої волі. Творець наділив людину і суспільство розумом та визначив через заповіді основні засади суспільного життя і міжособистісних та колективних відносин, визначив моральні імперативи⁷.

Не вступаючи у дискусію, чи природні права людини даровані Богом, а чи належать індивіду як елементу живої природи, як біосоціальної істоті, зазначимо, що в їх основі – імперативи вищих законів, у рамках яких суспільство творить право – традицій, звичаїв, моральних норм, а також нормативні правові акти. Право – результат творчої діяльності соціуму, соціальне явище, створене соціумом у рамках, що визначаються моральними законами, установленими Всевишнім, Вищим Розумом.

⁶Давид Р. Основные правовые системы современности. /Пер. с фр. И вступ. Ст. В.А.Туманова. – М.: прогресс, 1988. – 496с.

⁷Костицький В.В. Право як цілісність: теолого-соціологічний підхід. – Соціологія права, 2012, №1(3). – с.-9.

Нарешті, право є засобом закріплення влади. Знаємо, що влада – це інституційна здатність того чим іншого суб'єкта суспільних відносин робити свої веління або'язковими для інших.

У системі влади виділимо владу духовну, що має в основі Вищу волю, Моральний імператив, які «поміщені» у віру та підтримуються релігією. Наступними рівнями влади є влада народу, яка реалізується ним через державу (державну владу) та місцеве самоврядування, влада капіталу та «четверта» влада – інформаційна влада ЗМІ.

Влада народу⁸ здійснюється ним через канали прямої демократії (вибори, референдум, право законодавчої ініціативи), а також державою через законодавчу, судову, контрольню-наглядову, атестаційну та виконавчу гілки влади. Місцеве самоврядування реалізує владу народу через місцеві референдуми, територіальні ради, їх органи виконавчої влади та інститут сільських, селищних та міських голів, а також через органи громадської самодіяльності – домові, вуличні, квартальні комітети, батьківські комітети у школах, громадські ради.

Звичайно, об'єктом дослідження соціології права є у першу чергу влада народу та державна і самоврядна влада. Інші форми влади вивчаються соціологією права тільки у зв'язку із правовими проблемами, що виникають у процесі здійснення влади: питання взаємовідносин церкви і держави. реєстрації релігійних організацій, церковного майна, влада капіталу є предметом вивчення у зв'язку із правовими проблемами діяльності транснаціональних корпорацій, гарантіями підприємництва, правовими проблемами діяльності банків та інших фінансових установ. Зазначимо, що влада капіталу частіше «непомітна» для права, оскільки реалізується і поза правом: вплив на вибори, підтримка політичних партій, лобіювання, вплив на вищу державну владу і т.п.

Отже, соціологія права як наука вивчає суспільні відносини, що виникають у рамках, окреслених такими категоріями, як соціум (глобальне громадянське суспільство), індивід (людина), влада (державна), право. Тому соціологію права треба розглядати як інтегральну науку, яка дозволяє поєднати та систематизувати знання різних галузей юридичної науки.

⁸Костицький В.В. Влада народу: сім функціональних гілок влади (проблеми ренесансу в теорії права). - Малий і середній бізнес, 2010.- с.4-14; його ж: Розподіл влади у правовій державі та соціально-нормативне закріплення ідеї свободи і демократії. – Соціологія права. – 2011, №2, - с.3-6.